

УДК 811.161

О.С.ПЕРЕЛОМОВА (доктор філологічних наук, професор кафедри філософії)

Сумський державний університет, Суми, Україна

E-mail: olena_perelomova@mail.ru

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИЧНОГО ВИМІРУ КОНЦЕПТУ «САМОТНІСТЬ»

У статті визначається лінгвістичний вимір концепту через його семантичне наповнення в художніх текстах, зокрема розглядається концепт «самотність» як об'ємне утворення, яке в різних граматичних формах містить у собі різноманітну інформацію, що розкривається в контексті художнього твору. Концепт розглядаємо одночасно як філософське і лінгвістичне поняття.

Ключові слова: концепт, семантика, контекст, художній твір, самотність, екзистенціал людського буття

Вступ

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі у відомій праці «Що таке філософія?» визначають саму філософію як мистецтво формувати, винаходити, виготовляти концепти. Автори стверджують, що філософи, на відміну від східних мудреців, які мислили фігурами, винайшли концепти і почали ними мислити. Концепти дали змогу об'єднати спостережені явища до мислимого одного і таким чином зберігати знання про світ. Сьогодні термін «концепт» утвердився в лінгвістиці, хоча само поняття в її науковий обіг увійшло не так давно. У 1928 році С. Аскольдов-Алексеев опублікував статтю «Концепт і слово», але ще довго після цього поняття не сприймалося як термін в науковій літературі. І лише у 80-ті роки у зв'язку з перекладами англомованих авторів знову виникає поняття концепту. І все ж досі відсутнє однозначне визначення його. В. Маслова пояснює це складною, багатовимірною структурою концепту, яка, крім понятійної основи, має також соціо-психо-культурну частину, яка більшою мірою переживається носієм мови, ніж мислиться ним, і включає також асоціації, емоції, оцінки, національні образи і конотації, притаманні певній культурі [7, с. 50]. Концепт як наукова проблема становить предмет зацікавлень філософів і лінгвістів Ю. Степанова, Н. Арутюнової, А. Вежбицької, О. Кубрякової, С. Нікітіної Р. Фрумкіної, А. Бабушкіна, М. Болдирєва, Й. Стерніна, Л. Безсонової, В. Колесова, В. Маслової, В. Карасика, В. Іващенко, Н. Слухай, С. Дроздової, І. Бехти, В. Жайворонка та ін. Однією з перших лінгвістичний зміст концепту як об'єкта зі світу ідеального, який має ім'я і відображає певні культурно зумовлені уявлення людини про світ, визначила А. Вежбицька. Сучасна лінгвістична наука пропонує три основні підходи до розуміння концепту. Усі вони мають спільну основу: концепт – це зміст поняття, синонім смислу. Представником одного із трьох підходів до розуміння концепту є Ю. Степанов, який наголошує на культурологічному

аспекті цього поняття. Саму культуру він розуміє як сукупність концептів і відношення між ними. Його думку також поділяє В. Телія. Таке розуміння концепту визначає мові лише допоміжну, другорядну роль в оформленні згустків культури.

Інший підхід до розуміння концепту пропонує Н. Арутюнова, вважаючи семантику мовного знака єдиним засобом формування концепту. Її точку зору поділяють Т. Булигіна, А. Шмельов, Н. Алефіренко. Представниками ще одного підходу до розуміння концепту є Д. Лихачов і О. Кубрякова. Особливість цього підходу визначається тим, що, концепт, на їх погляд, не безпосередньо виникає зі значення слова, а є наслідком зіткнення значення слова з особистим і народним досвідом людини, тобто концепт є посередником між словами та дійсністю. Спільним для всіх підходів є незаперечне визнання того, що мова і культура тісно пов'язані, різниця в підходах виявляється лише в різному баченні ролі мови у формуванні концепту. Зосередивши увагу на співвіднесенні лінгвістичних даних з психологічними, когнітивна лінгвістика видозмінює традиційний погляд на логічний зміст концепту, включаючи до його семантичного складу всю прагматичну інформацію мовного знака з його експресивною та іллокутивною функціями. Концепт – це узагальнене утворення, але разом з тим воно містить чуттєво-образний компонент, що знаходить своє вираження в понятті, уявленні, значенні слова, пов'язане з вищими духовними цінностями і має мовне вираження та етнокультурну специфіку. Найчастіше представником концепту в мові є слово, яке найбільш повно й адекватно передає зміст концепту. Слово знаходить свою реалізацію в складі лексичної-семантичної парадигми, утвореної лексичними варіантами слова. Отже, концепт співвідноситься більш ніж з однією лексичною одиницею, тому слід ураховувати усю сукупність синонімічних засобів, які описують його в мові.

Концепти – це центри вібрації, кожний у самому собі й відносно одне одного. Тому в них усе перегукується. філософія видобуває концепти, тоді як наука проспекти, а мистецтво – перцепти й афекти [4, с. 14]. «Кожний концепт відсилає до якоїсь проблеми, проблем, без яких він не мав би сенсу і які можуть бути виділені або зрозумілі лише в ході їх розв'язання; у даному випадку це проблема множинності суб'єктів» [4, с. 9]. Інший – можливий світ не реальний або ще не реальний, проте він уже існує – це те, що виражається, що існує лише у своєму вираженні, в особі когось або еквіваленті особи. І цей можливий світ має в собі також і свою власну реальність, саме як можливий світ. У такому значенні він є концептом із трьох нероздільних складників – можливий світ, реально існуюча особа і реальна мова. Планом вираження концепту є сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних та ін.). Утілення соціальної, моральної, естетичної ідеї – концепту – художніми засобами лежить в основі творчого процесу. Концепт – це конденсат утілення авторського задуму, згорнутий зміст художнього тексту.

Мета статті

На прикладах художніх текстів ми спробуємо окреслити лінгвістичний вимір концепту «самотність», дослідити його семантичне наповнення в текстах художньої літератури.

Обговорення проблеми

Проблема самотності в європейській філософії означена Б. Паскалем і розглядається ним як особлива форма страждання. Самотність, за визначенням філософів, є «екзистенціалом людського буття, у межах якого відбувається зовнішнє або внутрішнє відособлення людей» [15, с. 145]. Самотність, на думку Н. Хамітова, є результатом колізій комунікації, які породжуються виявом людини у світі як неповторної особистості. Підтвердженням слушності таких міркувань можуть слугувати відомі рядки російської класики: Я пережил свои желанья, Я разлюбил свои мечты; Остались мне одни страданья [8, с. 164–165]. Внутрішнє відособлення стає наслідком вияву героїні роману Пушкіна Тетяни як неповторної особистості, тобто виходом екзистенції за межі свого оточення: Она в семье своей одной Казалась девочкой чужой [9, с. 37]. Самотність може бути наслідком життєвих обставин і може переплітатися з внутрішньою самотністю. Так, наприклад, вірш Т. Шевченка «Ой одна я, одна...» написаний у казематі у 1847 році, коли поет був фізично відособлений від світу людей, насильно позбавлений можливості зовнішньої комунікації. Така ситуація породжує гостре відчуття внутрішньої самотності, яке знаходить вихід у внутрішній комунікації – створенні художніх текстів як сублімації стану самотності, де художнє втілення самоти поета має жіночу іпостась: Ой одна я, одна, Як билиночка в полі [16, с. 325].

Порятунок від екзистенційної самоти і смутку юний поет І. Франко шукав у єднанні з природою: На твоїх полянах, в відлюднім плаю я розсипав свій жаль, губив свій сум [14, с. 91]. Та немає поетові порятунку від нерозділеного кохання, що спустошило душу і викликало відчуття самотності, смутку: Ті скарби найкращі душі молодой Розтративши марно, без тям [14, с. 51]. Поет, звертається до читача, зізнаючись у тому, що так і не знайшов гармонії духовного спілкування: Мій друже, що в нічну годину тиху Отсі рядки очима пробігаєш... [14, с. 3]. Для юної поетеси Лесі Українки усамітнене єднання з природою було найкращим порятунком від журби: Якщо прийде журба, то не думай її Рознести у веселошах бучних [5, с. 201]. Відчуття внутрішньої самотності знаходить вихід у комунікації із зовнішнім світом, але не людей, а предметів чи явищ природи, скажімо, далеких небесних світил (діалог із зіркою): Я стою у журбі самотная. І шукаю вгорі я тієї зорі: [5, с. 51]. Внутрішня самотність знаходить також вихід у сублімації, спілкуванні з предметом (музичним інструментом), який породжує музику, що відповідає душевному станові поетеси. Виникає ілюзія «взаєморозуміння», тому поетеса в елегії «До мого фортепіано» звертається до інструмента як до живої істоти, називаючи його другом і висловлює жаль з приводу того, що таке рятівне (від самотності) спілкування припиняється надовго: Зостанешся ти в самоті німій [5, с. 68]. І все ж поетеса усвідомлює, Філософсько-світоглядні аспекти лінгвістичного виміру концепту «самотність»

що для самореалізації людини потрібен соціум, який корегує її дії (у тому числі й творчість) і дає їм оцінку: «Самій недовго збитися з путі, Та трудно з неї збитися в гурті» [5, с. 59]. На зорі своєї творчості юний поет М. Рильський так само переймається тим, чи не буде він самотнім на цьому шляху, чи знайде одиумців у своєму світобаченні: Чи я сам одиноко і сумно піду, І зневірюсь в меті, і заплачу [10, с. 33].

Через дослідження концепту «самотність» постає парадигматика філософсько-психологічних малюнків художніх текстів П. Тичини, що створює можливість більш глибокого розуміння, проникнення у свідомість, концептуальну систему автора. З позицій філософського розуміння людина здатна як до самотності, так і до комунікації. Однією з груп концептів, які сукупно складають концептосферу, є група емоційних концептів. Сюди й віднесемо концепт «самотність». З'ясуємо лексичне значення лексеми «самотність». «Словник української мови» (Т. IX) фіксує це значення як «властивість і стан за значенням «самотній», як усвідомлення такого стану» [11, с. 48]. Що ж до лексичної одиниці «самотній» (самітний, самітен, самотний), то її значення таке: «Який залишився, живе і т. ін. наодинці, без нікого (про людину); сам» [11, с. 28]. Хоч деякі мовознавці ототожнюють поняття (концепт) зі значенням слова, усе ж концепт значно ширший за лексичне значення. Концепти – це посередники між словами та екстралінгвістичною дійсністю. Якщо поняття включає суттєві й необхідні ознаки, то концепт – і несуттєві ознаки. У структурі поняття присутні не всі компоненти, які є в структурі концепту. «Концепт, – зазначає В. Маслова, – оточений емоційним, оцінним, експресивним ореолом; це той «жмуток» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, котрий супроводжує слово і поняття, виражене ним» [6, с.28]. Отже, концепти є не лише предметом думки, але й предметом емоцій. Вони є символами, емблемами, які чітко вказують на текст, що їх породив, ситуацію, знання. Що ж до концепту самотності у віршах П. Тичини, то, базуючись на нейтральному лексичному значенні, він набуває в художніх текстах значного експресивного забарвлення. І це не просто констатація автором й усвідомлення ліричним героєм стану самотності, а яскраве зображення в різних формах мовного вираження всіх відтінків переживання цього стану.

Тому ми говоримо про розширення значення поняття (концепту) самотності у віршах П. Тичини, наповнення його емоційним змістом, який часто в контексті стає домінуючим, асоціаціями, опосередкованими конкретними екстралінгвістичними чинниками, аксіологічною конотацією. Самотність призводить до страждання, втрати власної цілісності, гармонійного світовідчуття. Особистість у стані самотності відчуває потребу, необхідність внутрішньої комунікації, і лише потім вона потребує виходу у світ інших людей. Автокомунікація – це внутрішній діалог людини з собою, спілкування «Его» і «AlterEgo» особи [2, с. 318]. У поетичних творах раннього Тичини, що увійшли до збірки «Сонячні кларнети», крізь захоплення й радість належності до світу природи, віталістичне відчуття молодості, кохання проривається мовно оформлений у текстах поетичних

творів екзистенційний смуток самотності, трагічності світовідчуття, вгадування його конечності. Так, наприклад, у вірші «Подивилась ясно...» самотність означено двома займенниками, які стоять поряд, «сам я», що підсилюється експресивно забарвленим словосполученням «в чорному акорді», яке набуває додаткової виразності за рахунок повтору в першій і другій строфі: Буду вічно сам я, в чорному акорді. Промені – як вії сонячних очей! [12, с. 18]. Підкреслені мовні одиниці формують текстовий концепт вірша, який репрезентує смисловий бік тексту як макрозаказ.

У поезії «З кохання плакав я...» ми вловлюємо той самий мотив самотності, що втілює концепт, на якому вибудовується смислова структура тексту вірша. Цей концепт постає у вигляді субстантивованих прикметників, які несуть у собі аксіологічну емоційність неунікного стану внутрішньої самотності навіть у закоханого, бо «я» і «ти» чітко диференціюються і не стають «ми», яке б могло подолати самотність: Самотня ти, самотній я ([12, с. 19]. Диференціація є вже в першій строфі, де також відсутній займенник «ми», а натомість вжито займенники «нею, мною» з синсемантичною мовною одиницею – прийменником «між», що також виконує диференціюючу функцію, яку посилює емоційно забарвлена лексема «плач» і поетична фігура «мармуровий мур», що на фонетичному рівні створює відчуття непрохідності межі, а отже, неминучої самотності. («Той плач між нею, мною став – (Мармуровим муром)»). Синтагматичний рівень поетичного твору П. Тичини «О люба Інно...» засвідчує особливу роль концепту самотності в організації структури тексту для вираження ідейного змісту поезії. Другий рядок вірша («Я – сам. Вікно. Сніги...») на перший погляд може видатися логічно не пов'язаним з першим і третім, але загальна настроєвість схвильованості від спогаду про минуле щастя, що викликало гостре відчуття самотності, органічно пов'язує другий рядок і з першим, і з третім, звучить зачином – мінорним акордом до всієї поезії. Отже, актуалізація емоційності породжує концепт. Другий рядок вірша складається з трьох коротких речень, два з яких непоширені називні. Але й три крапки в кінці останнього речення другого рядка, і тире в першому відіграють неабияку роль як графічні засоби вираження експресії концепту самотності. Самотність може виростати з суму й переростати в світлий сон. Звукове оформлення строфи вірша «Я стою на кручі...» з наданням переваги звукові «с» створює відчуття спокою, світлого смутку, знімає трагічність звучання і переживання самотності: Сумно, сам я, світлий сон... [12, с. 20].

У контексті граматичний рівень вираження концепту підсилюється фонетичним, що створює відповідний емоційний фон сприйняття. Поезія цього періоду «Квітчастий луг...» (1915) про самотність і смуток, але також світлий, хоча й мінорний. Така тональність вірша досягається вживанням колірних епітетів на позначення явищ природи і створення зорових образів (квітчастий луг, дощик золотий), епітета-дієприкметника, на основі якого вибудовується порівняння (повітря – мов прив'ялий трунок), непрямого порівняння ранньої осені з цілунком чудовим та сумним. Але вже в другій строфі – «Стою я сам посеред нив чужих» – стан самоти підсилюється

Філософсько-світоглядні аспекти лінгвістичного виміру концепту «самотність»

вказівкою на відчуження від світу природи. Самотньою (одинокую) є також і верба, хоч вона не така скороминуша в цьому світі, як людина. На струнах Вічності перебираю Я, одинокая верба [12, с. 22].

Звернімося до іншого періоду життя і творчості Павла Тичини. Вірш «До кого говорить?» був написаний у 1925 році, але за часів тоталітаризму ні за життя, ні після смерті поета не був надрукований. Самовідчуження від соціально-позірного «Я», «внутрішня еміграція», у якій перебував «шанований радянський поет» П. Тичина, була вимушеною страшною самотністю стражденної душі, яка шукала виходу в комунікацію і знаходила його в уявному діалозі, але не з тими, хто був поряд, а з тими, хто був поза межею реально досяжного часу і простору. Відчаєм самотності звучить початок вірша: «До кого говорить?». Художній прийом риторичного запитання передає всю експресію розпачу духовної самоти. Цією ж риторичною фігурою і завершується вірш, що поглиблює концептуальність ідеї самотності. Хоча саме слово на позначення поняття протягом вірша жодного разу не згадується, проте ми його «зчитуємо» з кожного рядка, кожного слова, які опосередковано передають поняття самотності. Так, наприклад, рядок «Блок у могилі. Горький мовчить» ми розуміємо як констатацію факту про відсутність суб'єктів для гармонійної комунікації, а це означає визнання абсолютної самотності. Можливого співбесідника поет убачає в Рабіндранатові Тагорі «з далекої Бенгалії», бачить у ньому духовного брата, тому й звертання до нього набуває інтимної конотації – «Рабіндранате-голубе» (повторюється тричі, що підкреслює відчуття автором цілковитої самотності). Прохання-заклик «прилинь до мене на Вкраїну» ще більше переконує читача в потребі автора висловитися перед рівним собі по духу. Задоволення цієї потреби – єдиний порятунок, бо інакше, стверджує автор, «я задихаюся, я гину» [13, с. 250].

Як показують наші спостереження, авторська концептуальна система «спрацьовує», попри часову відстань і ті зміни, які сталися у свідомості та емоційній домінанті світосприйняття і переживання стану самотності як інтровертної відчуженості. Індивідуально-авторський концепт у парадигмі художнього образу поетичних текстів постає перед читачем як «суб'єктивно забарвлений результат художньо-образної рефлексії об'єктивного світу» [3, с. 119]. Суб'єктивізація стає співтворчістю автора й читача в процесі породження й сприйняття художнього тексту. Відсутність гармонійного спілкування не компенсується фізичною несамотністю і нещирим спілкуванням, бо така компенсація не вирішує проблему внутрішньої самотності, про що пише у своєму вірші «Последний тост» А. Ахматова: Я пью за разоренный дом, За злую жизнь мою, За одиночество вдвоем [1, с. 193]. Але усамітнення можна розглядати як позитив, як умову нової взаємодії зі світом, умову самореалізації. Ты царь: живи один. Дорогою свободной Иди, куда влечет тебя свободный ум [9, с. 306].

Отже, в такому контексті самотність стає синонімом свободи особистості. Художнім текстам притаманне широкі використання мовних образних засобів, одним із яких є персоніфікація абстрактних понять, їх

унаочнення мовними засобами, які активізують уяву читача через зорові та слухові образи. Прикладом такого унаочнення є персоніфіковані образи Самоти, Самотності, Туги, Суму, Печалі в повісті Валерія Шевчука «Дім на горі»: «І сиділа коло Олександри Панасівни на такому ж стільці, як і в неї, така ж жінка, як і вона, позіхала в рукав і мала зморщене обличчя, а очі напівпригашені – і звалася та жінка Самота» [17, с. 201]; «За плечима в кожного стояла Самотність, довга на багато років, і вони мимохить озиралися на неї» [17, с. 201–202]; «Поруч ступала темноволоса жінка Туга його, а з другого боку Сум, ще один його син» [17, с. 55]; «Печаль приклала до рота золоту дудочку й пригравала їм до ноги, а вони ступали, і обличчя їхні були мов зі старого дуба тесані» [17, с. 367];

Висновки

Отже, ми проаналізували приклади семантичного наповнення лексичних одиниць, які найбільш повно й адекватно передають зміст концепту «самотність» у художньому дискурсі. Концепт значно ширший за лексичне значення, бо на відміну від поняття включає не лише суттєві й необхідні ознаки, але й несуттєві. Структура концепту містить компоненти, які не завжди присутні в структурі поняття і які вказують на текст, що їх породив.

Перспективи подальшого дослідження - концептуалізація поняття «самотність».

Список літератури

1. Ахматова Анна. Сочинения в двух томах / Анна Ахматова. – М. : Изд-во «Правда», 1990 – Т 1. – 1990. – 448 с.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Бацевич Ф. С. – К. : В Ц «Академія», 2004. – 344 с.
3. Бехта І. А. Художньо-естетичні концепти англomовного літературно-художнього твору модернізму / І. А. Бехта // Вісник Сумського державного університету. Серія Філологія. – 2007. – № 1. Том I. – С. 117–122.
4. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; [пер. с фр. С. Н. Зенкина]. – М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 286 с.
5. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах / Леся Українка. – К.: Наукова думка, 1975 – Т. 1. – 1975. – 448 с.
6. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учебное пособие] / Маслова В. А. ; [2-е изд.]. – Мн. : ТетраСистемс, 2005. – 256 с.
7. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учебное пособие] / Маслова В. А. ; [3-е изд., перераб. и доп.]. – Мн. : ТетраСистемс, 2008. – 272.
8. Пушкин А. С. Избранные сочинения в двух томах / А. С.Пушкин.– М. : «Художественная литература», 1978. – Т. 1. – 1978. – 752 с.
9. Пушкин А. С. Избранные сочинения в двух томах / А. С. Пушкин. – М. : «Художественная литература», 1978. Т. 2. – 1978. – 688 с.
10. Рильський Максим. Твори : у 2 т. / Максим Рильський. – К. : Дніпро, 1976.– Т. 1.: Лірика. – 1976. – 432 с.

11. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наукова думка, 1971 – 1980.
12. Тичина Павло. Твори : у 2 т. / Павло Тичина / [підготовка текстів та примітки О. І. Кудіна ; вступне слово Олеся Гончара]. – К. : Дніпро, 1976. Т. 1. – 1976. – 416 с.
13. Тичина П. До кого говорить? / Павло Тичина // Жулинський М. Г. Из забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). – К. : Дніпро, 1990. – 447 с.
14. Франко І. Я. Вічний революціонер / І. Я. Франко [упоряд. В. В. Яременка; Худож. В. І. Лопата]. – К. : Веселка, 1981. – 207 с.
15. Хамитов Н. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов / Хамитов Н., Крылова С., Минева С. – К. : КНТ, 2009. – 336с.
16. Шевченко Тарас. Твори : у 3 т. / Тарас Шевченко. – К., 1961. Том перший : Поезії. – 1961. – 702 с.
17. Шевчук В. О. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / В. О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1989. – 444 с.

О.С. ПЕРЕЛОМОВА

Сумской государственной университет, Сумы, Украина

E-mail: olena_perelomova@mail.ru

ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИЗМЕНЕНИЯ КОНЦЕПТА «САМОТНОСТЬ»

В статье определяется лингвистическое измерение концепта в результате его семантического наполнения в художественных текстах, в частности рассматривается концепт «одиночество», как объемное образование, которое в разных грамматических формах включает в себя разнообразную информацию, которая раскрывается в контексте художественного произведения. Концепт рассматриваем одновременно как философское и лингвистическое понятие.

Ключевые слова: концепт, семантика, художественное произведение, одиночество, экзистенциал человеческого бытия

E.PERELOMOVA

Sumy state university, Sumy, Ukraine

E-mail: olena_perelomova@mail.ru

LINGUISTIC DIMENSION OF THE CONCEPT “LONELINESS” IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL-IDEOLOGICAL ASPECTS

The article deals with the linguistic measure of the concept through its semantic filling in belles-lettres texts. It also reviews the concept of «loneliness» as a capacitive foundation, which in different grammar forms contains various information, which uncovers in the context of art text. The concept is seen as a philosophical and linguistic concept.

Key words: concept, semantics, contexts, belles-lettres text, loneliness, human existence.

Стаття надійшла до редколегії 25.05.12

Прийнята до друку 30.05.12